

Проф. др Наталија Јовановић
Филозофски факултет, Ниш

**МИТОВИ И СТЕРЕОТИПИ У ГИМНАЗИЈСКИМ УЏБЕНИЦИМА
СРПСКОГ ДРУШТВА XIX ВЕКА
- Резиме -**

Модел живота српског друштва 19. века израз су митова и стереотипа садржаних у стиховима српске народне песме и прозе и српске народне историје. Главни митови су из лозе Немањића, Цар Лазар и јунаци Косовског боја и сам Краљевић Марко. Цар Лазар се приволео царству небеском, коме су се увек приклањали највећи духови људског рода, а то се у моралу одређује као апсолутна вредност, и врховни патриотски стереотип. Ове вредности се, када их људи постану свесни, у виду апсолутних циљева императивно намећу етичкој, логичкој и естетичкој свести Срба 19. века. Гимназијска настава и уџбеници који су се користили у њој били су на позицијама општечовечанских и српских идеала, а у васпитању младих тежило се свему што је било добро и племенито. То је био својеврсан синкретизам хришћанског, патријархалног, патриотског стереотипа и грађанских вредности.

Кључне речи: митови, стереотипи, гимназија, уџбеници, матерњи језик, историја, српско друштво

Prof. Natalija Jovanovic, Ph.D.
Faculty of Philosophy, Nis

**MYTHS AND STEREOTYPES IN 19th CENTURY SERBIAN SECONDARY
SCHOOL TEXTBOOKS
- Summary -**

Models of life of 19th century Serbian society reflect myths and stereotypes found in the verses of Serbian folk poetry, fiction, and Serbian national history. The principal myths cover the lineage of the Nemanjic family, the Emperor Lazar and the heroes of the battle of Kosovo, and Prince Marko himself. Akin to the greatest figures of mankind, Emperor Lazar opted for the heavenly kingdom, which is defined in morality as an absolute value, a supreme patriotic stereotype. Once people become aware of them, such values are turned into absolute goals. They were thus strongly encouraged in the ethical, aesthetic, and logical consciousness of 19th century Serbs. Classes in secondary schools and textbooks used therein cherished fundamental humane and Serbian ideals, where the educators of the young insisted on everything that was good and noble. This was a remarkable syncretism of the Christian, patriarchal, patriotic stereotypes and civil values.

Key words: myths, stereotypes, secondary schools, textbooks, mother tongue, history, Serbian society

МИТОВИ И СТЕРЕОТИПИ У ГИМНАЗИЈСКИМ УЧБЕНИЦИМА СРПСКОГ ДРУШТВА XIX ВЕКА

Учбеници су наставна средства, која својим садржајем одговарају на захтев наставног програма. Они су важан извор знања за ученике. За сваки наставни предмет су предвиђени одговарајући учбеници. Модели живота српског друштва 19. века израз су митова и стереотипа садржаних у стиховима српске народне песме и прозе и српске народне историје. Главни митови су из лозе Немањића, Цар Лазар и јунаци Косовског боја и сам Краљевић Марко. Цар Лазар се приволео царству небеском, коме су се увек приклањали највећи духови људског рода, а то се у моралу одређује као апсолутна вредност, и врховни патриотски стереотип. Ове вредности се, када их људи постану свесни, у виду апсолутних циљева императивно намећу етичкој, логичкој и естетичкој свести Срба 19. века. Вредност живота се под туђинском влашћу ценила према томе колико је човек способан да се узнесе до сазнања индивидуалних, ванвремених и вечних вредности, према којима он у своје овоземаљском животу треба да се управља.

1. У Сбији XIX века велики значај се придавао матерњем језику у гимназијама, што се може видети и из наставног плана и програма за гимназије. Матерњи језик је био на нивоу елементарне наставе заступљен са четири, односно три часа недељно по наставном плану из 1874. године. Знање ученика у гимназији се ширило у свим правцима, па и исказивање мисли на матерњем језику. Матерњи језик је и основа учења свих наставних предмета. Он улази у одређење појма родољубља. У матерњем језику се огледала снага и напредак народа, али и слабости и недостаци. Народна снага се огледала у народним умотворинама и у радовима књижевника, а, с друге стране, у књижевном језику је било туђинштине. Српским књижевним језиком се посебно бавио Стојан Новаковић, који је и објавио прву српску читанку за гимназије, и један од првих модерних гимназијских учбеника граматике (1879)¹.

Грамматика Стојана Новаковића је била заснована на митским представама који су обликовали морална начела. Извор ове књиге био је Ђура Даничић, а Стојан Новаковић се трудио да грамматику учини што приступачнијом ученицима средњих школа. Новаковићева Грамматика је важила за сувише научну књигу (“Филологија” или “Хемија језика”) и према неким мишљењима била је неподесна за школу, па је недовољан успех у српском језику у српским средњим школама приписиван овом

¹ Стојан, Новаковић: српска грамматика.- Београд: Издање и штампа државне штампарије, 1894.

уџбенику.² Поука у Граматици тече природно и лако; већином се одликује јасношћу; примери и задаци, који унапређују наставу овог предмета, су подесни и брижљиво одабрани. Стереотипи се налазе у примерима којима су објашњавани поједини граматички облици:

“Примери. Правда изискује да ником ни најмању увреду не творимо; врлина хоће да другима помажемо и добро чинимо; а здрави нам разум крепко налаже да се чувамо да нам нико зло не начини.”³

Примери којима је Стојан Новаковић илустровао синтаксу и друге граматичке облике сведоче о томе да се ослањао на хришћанску митологију. Примери: Вратиће се у пакао безбожници, сви народи који заборављају Бога; Благо онима који су чистога срца; Нема међу њима таквога какав си ти Господе, и нема дјела таквијех каква су твоја; Буди углед вернима у ријечи, у живљењу, у љубави, у духу, у вјери, у чистоти; Мрзећи на зло, држите се добра; Кад би сви људи били разумни и правдољубиви, не би било међу њима ни кавге ни неслоге; Сан је лажа, а Бог је истина; Тако је писано; Суђено је; Благо човјеку, коме господ не прима гријеха; и други.

Ученицима се дају упутства која су стереотипна за однос човеков према Богу. Бог је творац света и основни морални идеал: Бог не даје једном човеку сва добра; Живи Бога хвале; Правда је у Бога. Стереотипија односа према раду је наглашен у примерима: Жени и човеку ружно је и срамотно без посла стајати; Лакше је стећи него сачувати; Ружно је смејати се туђој несрећи, па макар несрећник био и рђав човек; Свест о дужности развија се с временом, као год и знање о истини; Колико се овај посао чини ласан, толико је још више широк и дугачак; Неће вам се до века, овако ко сада, давати све што вам треба; Радња му је ишла добро, и он је стекао красне новце.

Однос према ближњима се, такође, усмерава хришћанским стереотипима. Патријархални митови регулишу и даље односе у породици, према ближњима, према старијима и власти. Најважнији је однос према родитељима, посебно према мајци, која је “мила” и “остарела”, пуна искуства, спремна на свеколико жртвовање за своју децу и препуна љубави и разумевања. Однос сестра - брат се посебно наглашава као морални узор: То је братац сеји веровао; Сестрица се брату кунујаше; А ја за браћу дајем и крв и живот свој. Жена у патријархалном стереотипу је супруга и то “верна љуба”, што упућује на патријархалност и поштовање хришћанске заповести која налаже верност у браку.

У односу према властима централно место заузима мит о Милошу, као митски ауторитет: У љубави, у пријатељству, у мржњи, у тековини, у освети, у власти, Милош је могао бити и прав и дволичан, и сталан и промењив, и веран и забораван; У рушењу Турства и дизању Српства, Милош је био свакад један исти, свакад непроменит, непомерно силан, вечито веран, никад забораван, никад уморан; Ми који смо знали кнеза Милоша, који смо слушали његове говоре, вршили његове заповести, дивили се брзини његовог мишљења и обиљу његова рада, дужни смо чувати од заборава све што попуњава слику тог ретког Србина; Су

² Љубомир, Цтојановић: Лекције из српског Језика за I разред гимназије. Наставник лист професорског друштва, књига друга, свеска I-VI, година 1891, Београд: штампано у државној штампарији краљевине Србије, стр. 360.

³ Стојан, Новаковић: Исто, стр. 373.

чим ћете изаћ пред Милоша и пред друге српске витезове, који живе докле сунце грије.

Доминантни су примери у којима се развијао патриотски стереотип: Наши су дани онолики колики беху Лазареви, Обилићеви и Милошеви; Идем, царе, у Косово равно, за крст часни крвцу прољевати; Моји земљаци немају кад ни да помисле колико је туђа земља и костима тешка; Ми свакога дана то јачи из борбе излазимо, с потпунијем увјерењем да смо на свом мјесту; Све је умало и старо и младо; Ви сте понос рода свог; Нек погинем, јунак, на јунаштву; У свакоме Обилића плам; Ка да Душан велики устаде, ка да Србе позва на освету. Патриотски стереотип је био ослоњен на косовски мит, величање моралне величине косовских јунака и славних владара, а посебно кнеза Милоша; величање слободе и слободарског духа.

Најмање је примера који садрже елементе вредности грађанског друштва: Данас, како видиш, од народа све зависи; Ја се заклињем остацима светог живота твога, да ћу Србију узвисити не само оружја силом, него правдом и законима. Разлог мање заступљености примера са грађанским васпитним утицајем може бити резултат духа времена у којем је још увек доминантан утицај патријархалних и верских стереотипа. Патриотски стереотип је припремао национални дух за коначно ослобођење од турске власти. Овај уџбеник може сведочити о томе да у Србији још није било манифестних облика модерно-грађанског државног устројства, или да су грађанске вредности биле у другом плану у односу на примарне вредности српског друштва друге половине 19. века, оличених у верским и патриотским стереотипима. Многи примери у граматици, у којима је садржан патриотски стереотип, прожети су националним романтизмом као доминантним обликом народне свести Срба.

Српски национални романтизам и родољубље полазили су од славне прошлости српске државе жупана, краљева и светитеља, и од косовског мита и јунаштва као извора моралних врлина. Родољубље или патриотизам је љубав према отаџбини; љубав према свом народу, свом језику; поштовање гробова праотаца; поштовање своје прошлости (све са вером и надом у бољу народну и отаџбину).

Српско друштво је историјски тежило децентрализацији која је била оличена у жупанијама и кнежевинама. Српским племенима су се приписивале, као посебно значајне, следеће моралне особине: радиност, гостољубље, гајење свести о народном уједињењу. У том духу је Српска граматика Стојана Новаковића, усмерена да пробуди код ученика свест о целини српског народа и о величини његове борбе за слободу. Омладина се учила Српству и томе да је место српског народа у Европи. Усмеравање ка Европи није искључивало народност и свест о отаџбини, свест о томе да је најважније бити добар Србин.

Грамматика је развијала: љубав према истини, правди (моралу) и лепоти, раду и родољубљу. Прве три вредности су потребне сваком човеку; четврто је нужно индивидуи која треба да обезбеди средства за живот; а пето је важно човеку као члану народне заједнице која гарантује њеним члановима сигурност и слободу.

Матерњи језик је средство за умно образовање и исказивање представа и мисли које настава даје ученицима. У нижа четири разреда се језик учио да се њиме може правилно говорити и писати (граматика), а у вишим разредима

литерални облици и историја књижевности. Настава српског језика је била средиште целокупне наставе. Крајњи циљ ове наставе био је правилно, јасно и лепо исказивање мисли живом речју и писменим саставима. Граматика је била анализа и читање чланака из читанке. Та предавања су зависила од: школских књига, наставних планова, програма и самих предавача. Често је од наставника зависило по којој књизи и шта ће се предавати. Он је састављао програм предавања, и износио га пред професорски савет на одобрење. Наставни планови и програми за средњошколску наставу су утврђени 1881. године, када су прописани програми за све предмете. Ти су програми сматрани привременим, али су дуго трајали.

Граматике су биле писане у традиционалном правцу црквено-словенских граматика, а њима је извор била граматика М. Смотричког, иако је велики утицај имала Вукова реформа и научни рад Ђуре Даничића, Стојана Новаковића и других. Као најупотребљивија граматика истиче се Српска граматика В. Вујића. По Вујићевој граматици се највише радило у шездесетим и донекле седамдесетим годинама. Она је послужила као прелаз када су у српске средње школе уведени Даничићеви “Облици”. Граматика је била средство које је омогућавало да се ученици оспособе за правилно служење при говору и писању, и да се што боље разуме књижевна садржина. Настава српског језика била је схваћена и овако:

“Ну, као што треба схваћена и извршена, настава из Српског језика у нашим в. раз. гим. не само што ће знатно проширити умни хоризонт учеников; што ће његову душу испунити племенитим осећањима, који ће потицати из праве љубави према свему, што је истинито, добро и лепо, него ће ученик на завршетку наставе у средњој школи доиста умети да искаже усмено и писмено своје мисли: потпуно правилно, јасно и лепо.”⁴

Стојан Новаковић је у “Историји српске књижевности”⁵ писао да се српски језик, на коме су писане народне умотворине, у сваком веку мењао. По свом постанку српски језик није самоникао, него је грана словенске породице индоевропског племена. То племе је некада чинило народну целину, с једним језиком, религиозним представама и умотворинама, а касније се поделило у више лоза (индијску, грчку, латинску, келтску, германску, словенску и друге.), од којих се свака гранала. Народним језиком се са генерације на генерацију преносиле народне умотворине, приче и песме, у којима се исказивао народни поглед на свет, начин мишљења, веровања и религиозна народне представе, митови и стереотипи. Новаковић је посебно нагласио да је главна црта српског народног живота патријархалност, тј. породично начело, по коме се све ради и врши по предањима која су се у праисторијско доба образовала и у породицама, с колена на колена, сачувала и по коме се свако у друштву јавља као члан поједине породице или братства. У тренутку појављивања начела личности, индивидуалности, јавља се виши ступањ развитка, који замењује патријархални: “Срби су вазда били народ који је волео породични и кућевни миран живот, уживајући када се у домаћем кругу око огњишта казују и певају приче о народним јунацима и о старим чудноватим временима. Породични морал и чистота обичаја и живљења врло су

⁴ Момчило, Ивановић: Српски језик у нашим средњим школама. Наставник лист професорског друштва.- Београд: штампано у државној штампарији краљевине Србије, 1891. стр.24.

⁵ Стојан, Новаковић: Историја српске књижевности преглед урађен за школску потребу.- Београд: Издање и штампа државне штампарије, 1871.

чувала како у старих Словена тако и старих Срба, као што изреком помињу и странски најстарији историци. Што су у нашем језику називи својте и родбине разгранати више него у околних суседних језика - сведочанство је да су се у нас породичне свезе јако поштовале и гајиле.”⁶

У Новаковићевој “Историји књижевности” манифестан је национални романтизам заснован на патријархално-хришћанском и родољубивом стереотипу. Приче о вилама, вилењацима, обичаји додола, коледа, бајања, веровања у нечисте силе, Стојан Новаковић наводи као остатке старинске претхришћанске српске вере. Многи њени обреди су преузети у хришћанско време. Народне умотворине су за Новаковића огледало духа и правца народног мишљења. Певање се, по њему, јавило услед развоја самог језика, као део старе вере. Народ је у песмама стављао своју историју, опевајући јуначка дела својих припадника, певајући дела и карактере мученика и омиљених јунака. Кроз народне умотворине народ је исказивао своја осећања, догађаје и слике из свог свакодневног живота, при чему је настојао да обележи карактере које је одобравао, или свој морал, или свој суд о делима. Оно што је нађено искуством, преточено је у народне пословице, које су требале да послуже као животно правило.

Стојан Новаковић је народне умотворине поделио у четири врсте: народне песме, народне приповетке, народне пословице и народне загонетке и бројанице. Све су оне биле у основи засноване на хришћанско-патријархалном и патриотском стереотипу.

“Српска читанка за ниже гимназије и реалке” (Београд 1870), коју је саставио Стојан Новаковић⁷, садржала је прилоге који су углавном били моралне садржине. Стојан Новаковић је у писању ове читанке био подстакнут придавањем практичног правца језику, што је он сматрао правим начином остваривања народне образованости, благостања и напретка: “Нека се сваки закон и правило народног језика изучи тако, да не остане само теорија, него да се може употребити, и да се ученик привикне радити по њему. Ваља да се дете научи јасно казати и написати оно што мисли или чује.”⁸

У “Читанци” Стојана Новаковића садржане су приче са поукама о дужности (Браћа), добротинствима, милосрђу, великодушности. Причом “Браћа” ученици се хришћанским стереотипом поучавају у љубави према родитељима, браћи и ближњима: “Ко нам је после милих родитеља најближи? Браћа и сестре живе у једној кући у једној соби, седе за трпезом, једу исти хлеб, и све их једнако иста мајчина рука негује и чува, и за све се једнако један исти отац стара. За то и нема ближе свезе ни сродства од оне међу браће и сестара, те тако ко је рад означити љубав људску у њеној најлепшој чистоћи и искрености, он је називље љубављу братском и сестринском.”⁹

Новаковић је величао патријархално-хришћански стереотип истичући да је у породици у којој влада љубав најлепши живот, да се у њој невоље лакше подносе.

⁶ Стојан, Новаковић: Историја српске књижевности. – Београд: Издање и штампа државне штампарије, 1871, стр. 11.

⁷ Стојан Новаковић :Српска читанка за гимназије и реалке.- Београд: Штампа и издаје државна штампарија 1870 (прва читанка за гимназије).

⁸ Стојан, Новаковић: Исто, стр. 1.

⁹ Стојан, Новаковић: Исто, стр. 4-5.

Приче у којима се Новаковић залаже за развијање особина доброчинства, милосрђа, великодушности и других, садрже хришћанско учење о овим врлинама. Доброчинство је: гладног нахранити, жедног напојити, нагог оденути, слабог одбранити, жалосне утешити, грешника поправити и друго.

Поред песама: “Предраг и Ненад”, “Урош и Мрњавчевићи”, “Смрт војводе Пријезде”, “Пропаст царства српског”, “Цар Лазар и царица Милица”, “Косовка девојка”, “Смрт мајке Југовића”, “Старина Новак и кнез Богосав”, “Свети Сава и Хасан-паша”, читанка је садржала и народне пословице са тумачењима, мудре речи као што су: Увек се сети, да није лепо говорити што је гадно чинити; Увек помишљај да ти се највише пристоји уредност, стидљивост, правдољубивост и умереност; Бој се Бога, а шути родитеље; поштуј пријатеља, а покоравај се законима; Кушај пријатеље у несрећи свога живота и по учешћу у невољи, јер се злато огледа у ватри, а пријатељи се познају у несрећи. Епске народне песме васпитавале су патриотски дух ученика на личностима које су по својим врлинама подигнуте на ниво култа, божанства (кнез Лазар, кнегиња Милица, мајка Југовића, свети Сава, Косовка девојка и друге). Митови о овим личностима су персонификација хришћанске стереотипије узвишености и оне су морални узор васпитања. Доминантне морални стереотипи који су у овима народним песмама посебно апострофирани су: побожност, спремност на жртву, јунаштво, скромност, некористољубље, дарежљивост, милосрђе и друге из опуса хришћанске морала стереотипије.

Мудре речи или поучне реченице у “Читанци”, пренете из Катихизиса, су хришћански стереотипи (Бој се Бога, а шути родитеље; поштуј пријатеља, а покоравај се законима и друге). У текстовима, какав је “Браћа”, указивано је на значај дужности које произилазе из хришћанског стереотипа. “Један разговор из најстарије српске историје” (садржао је упутства за однос према ближњем) говори о узајамности словенских народа и истиче јунаштво и чојство, поштење и патријархалност као моралне врлине. И остале приче: “Стеван Немања и Свети Сава”, “Мрав”, “Неваљао отац-несрећан син”, “Прича о комаду шећера”, “Хајдук”, “Приче Исусове”, “Доброчинство, милосрђе, великодушност”, “Не ваља бити себичан” васпитавале су ученике у духу патријархалног и хришћанског стереотипа.

“Српску читанку за више разреде гимназија и реалака српских”¹⁰ издао је професор Београдске гимназије, Светислав Вуловић. Уџбеник садржи историјске чланке; аутобиографске и биографске. Главну улогу у тим чланцима заузима Доситеј Обрадовић. Вуловић истиче да са Доситејем почиње нова историја српске књижевности, и да јој је он поставио темељ језиком својих списа. Он предност даје Доситеју у односу на Вука (без Доситеја не би могло бити Вука). Вук је, по њему, завршио посао који је Доситеј започео. Главни смер Доситејевих списа био је: образовање народно и реформа многих друштвених обичаја. А главни смер Вуковог рада био је реформисати књижевност, ударити здрав темељ народној књижевности народним језиком, умотворинама и проучавању народног живота. Вуловић истиче Вуков допринос у проучавању народног живота и уједињењу српског народа.

¹⁰ Светислав, Вуловић: Српска читанка завршних разреда гимназија и реалки српских, уз предавање српског језика и новије историје књижевности.- Београд штампа и издаје државна штампарија 1876.

У Вуковом запису “Живот и обичаји народа српског”¹¹ записани су обичаји који су примењивани у време верских празника, обичаји о најважнијим људским догађајима, веровање старих, приче о јунацима и њиховим коњима, о животу, играма и законима или вери. Ови Вукови записи потврђују да је у укупном животу српског народа био доминантан хришћански патриотски стереотипи. За српски народ постојао је знак једнакости између вере и закона. На нивоу закона јесу правила за верски, хришћански живот (пост, молитва Богу). Патриотски стереотип се огледа у народним песмама и причама у којима се велича Милош Обилић (Како је постало име Обилић, Милош Обилић), Марко Краљевић (истоимена прича), син кнеза Лазара (Високи Стефан), Сињанин Јанко (истоимена прича) и друге. Патријархални стереотип био је садржан у испуњавању верских обичаја и обреда, у текстовима који описују патријархалну задругу и кућног старешину:

“Кућни старешина влада и управља кућом и свим имањем; он наређује дјетиће и момчад куда ће који ићи и шта ће који радити; он продаје (с договором кућана) шта је за продају и купује што треба купити; он држи кесу од новца; и брине како ће платити харач, порезу и остале дације. Кад се моле Богу, он почиње и свршује...Старешина се зове који управља којим селом (сеоски старешина), т. ј. кнез или (кмет какав) или читавом нахијом.”¹²

У “Читанци” су наведене басне Доситеја Обрадовића које имају моралну поруку-наравоученије: “Лав и лисица”, “Лисица и вран”, “Магарац, петао и лав”, “Муха”, “Два путника и секира”, “Старац и Соломонов дух”, “Прво реци па гледај те утеци”. Наравоученија, у којима се објашњава људско понашање, су знатно дуже садржине него саме басне.

Басне Доситеја Обрадовића су приче о људским особинама, манама и врлинама; у њима се саветују морално пожељни стереотипи понашања. У басни “Лав и лисица” се указује на то да су људи пакосни и неправедни, и да се такви људи служе силом, снагом, лукавством и псеудо понашањем. Људима се саветује опрезност у односу са онима који се не одликују врлинама. “Лисица и вран” је басна која исмева самољубље као ману и слабост. Саветује се људима да слушају шта непријатељи о њима говоре, да би уочавали недостатке које треба исправљати. Не треба тражити похвале пре него што се заслужије. Ко силом жели похвалу, она од њега бежи. Такође се саветује да човек треба да сечува оних особина које код других не одобрава. Никома није пријатан онај који себе претерано хвали. Саветује се мера у говору, а посебно да не треба о другима говорити зло. Треба подржавати оно што се код других истиче као добро. Не чинити се паметнији од свих, јер је то знак варварства, и треба се чувати лисичје похвале.¹³

Доситеј се у својим баснама и наравоученијама залаже и за хришћански и грађански морални стереотип. Он даје корисна упутства људима за грађански и хришћански живот. Саветује их да буду мудри, племенити, радни, да међусобо живе у миру и љубави (Два путника и секира); боље имати пријатеља у близини, него брата на даљини. Хришћански стереотип је садржан у примјеченију: Бог је сам једини, праведни судија; Сазда Бог човека од земље; Благослови Бог човека и рече, растите се, плодите се, пуните земљу и владајте њом.

¹¹ Вук, Стефановић Карацић Живот и обичаји народа српског.- Беч: Штампарииа Л Соммера, 1867.

¹² Исто, стр. 249-250.

¹³ Исто, стр. 17.

Патриотски стереотип је садржан у делу “Читанке” у којем се анализирају “Српске народне песме и њихов уплив у књижевни језик Србаља”.¹⁴ У анализи се истичу јуначка дела отаца и праотаца садржана у песмама. Посебан значај се даје косовском миту и песмама косовског циклуса, у којима су истицане моралне врлине српског народа као патриотски стереотип. Узвишеним чином жртвовања косовска битка је превазилазила све остале догађаје. Љубав према свом народу, тежња за слободом, тежња за националном величином, спремност на жртвовање, истицани су као основе патриотског стереотипа у народним песмама. Српске народне песме су упућивале на несрећно отачаство, незаслужену садашњост, славну прошлост, ослањање на самог себе и уздање у самога себе.

Текст под називом “Слобода, једнакост и братство”¹⁵ упућује на грађанске и патриотске вредности. Позивајући се на догађаје у Европи из 1848. године, скреће се пажња на постулате грађанског друштва. То је време када су европски народи отпочели борбу за слободу, једнакост и братство, што ће бити темељ модерних грађанских држава, чему је тежила и Кнежевина Србија. Патриотизам се развијао речима: “Развија се барјак у Србина”¹⁶.

У “Читанци” су приказане и приче Милана Ђ. Милићевића, утемељивача савремене српске књижевности. У причи “Бадњи дан” садржани су елементи патријархалног и хришћанског стереотипа уз описивање ритуала верског обичаја. То се односи и на његове приче “Прела” и “У кући на селу”. У причама “Из путничких писама” - “Прво писмо” садржан је поред хришћанског, грађански и патриотски стереотип: “Земља је преча од свега; на њој се све догађало, што се догодило. Од земље смо постали, у земљу нам се ваља и вратити”¹⁷ или: “Кад помислиш, драги пријатељу, да Турци тамо никога од Срба не пуштају, да највише мрзе на Србе у европском оделу кад им “овуда муте”, да ја тамо идем а немам за то никакве па ни путне исправе, онда ћеш појмити, како ми је непријатно било, кад сам прво ударио на два Турчина, који тешу једну јањеvu греду, па им ја назва Бога а они ме и не погледаше, нити тесање прекидоше.”¹⁸

Патриотски стереотип је посебно назначен у делу “Читанке” који носи назив “Филип Вишњић”. Говорећи о животу и раду овог слепог песника величани су народни устанци и борба српског народа за ослобођење од Турака, што је он опевао (“Почетак буне против дахија”). Песме Филипа Вишњића су у “Читанци” оцењене као накит српским народним песмама: “све су смиље и босиље за гробове палих витезова”, али се нама чини она најдивнија, где Филип тера вроне гавранове, да Кулиновој кади кажу “последњу судбину турства на земљи отетој, на светој земљи наших прадедова”.¹⁹

У “Читанци” је садржана и историјска прича “Цар Урош и Краљ Вукашин”, у циљу васпитања на догађајима из славне српске историје. Ученици су упознавани са судбином старе српске госпоштине и аристократије пре пропасти државног живота у Србији. Указивано је на патње српског народа због неслоге и међусобне

¹⁴ Исто, стр. 217.

¹⁵ Исто, стр. 244.

¹⁶ Исто, стр. 255.

¹⁷ Исто, стр. 416.

¹⁸ Исто, стр. 420.

¹⁹ Исто, стр. 439.

борбе великаша. Издаје, невере, мучка убиства, подметања, грамзивост, на једној, и велика дела, на другој страни, су онај социјално-историјски оквир из кога је народни песник црпео надахнуће. Стереотипи издајника су осуђивани у издајници Бранковићу и убици Вукашину Мрњачевићу, као првим министрима великог Душана и силног Лазара, а величана дела Немањића и кнеза Лазара.

Мрњачевићи: Вукашин, Угљеша и Гојко су узети као ликови који су важне историјске личности, па су ученици упознавани са детаљима из њиховог живота. Сва три брата су служила цару Душану у његовим великим подухватима. Угљеша се посебно одликовао на бојном пољу. Вукашинова област је била унутрашња управа и дипломатија, једно бојно поље на коме је потребно добро познавање људи и облика унутрашњег државног живота, где је потребна глаткост речи и гипкост духа, лукавство и енергија. Вукашин, који је наследио цара Душана, у суштини је био порочан и властољубив, а приказивао се као побожан и веран, пун пијатета и лојалности. Краљ Вукашин, који је васпитаван у амбијенту морално посрнуле Византије, садржавао је у свом лику све моралне мане једног одлазећег света: “У Вукашиново време државничка мудрост у Византији већ се одавно изменила у право лукавство и ниско сплеткашење. Под покровом светињичности овладао је груб материјализам. Да се цель постигне, за византијске политичаре свако је средство постало добро. Жудња за уживањем, сјајношћу и господством, угушила је свако осећање морала, и лаж, подлост, ласкања а у датој згоди отворено насиље и праведна свирепост, - то су обична оружја византијских државника у унутрашњим страначким борбама; борба не за начела већ за власт.”²⁰ Код Вукашина је била испољена жеђ за богатством, силом и сјајношћу (са карактеристикама тврдичлука), која је прешла у жеђ за влашћу. Урош је био морална супротност Вукашину и међу њима је дошло до сукоба који се пренео по царству. У најопаснијем тренутку сукоб је зауставио Урош, који није могао да гледа проливену братску крв и у коме је било дубоко поштовање према спомену свога оца, што је народ на крају наградио. У исто време, величане су моралне особине кнеза Лазара и Обилића као позитивни и патриотски стереотипи.

Поред велике несреће која је снашла српски народ на Марици и Косову, опадањем народне снаге у српским земљама опадале су уједно и сталешке разлике, које су се биле доминантне за време највећег сјаја старе српске монархије Немањића. У току ратовања и дугог ропства изгинула је српска аристократија и народ се вратио примитивним, племенским формама друштвеног живота. У времену када је српски народ остао без духовног вођства и аристократије, без заклона и уточишта, када је најснажније гоњен и злостављан, патријархални и хришћански морал, чувао је као највишу вредност тежњу за националним ослобођењем. Управо је овај стереотип прибрао народну снагу која се потврдила у два српским револуцијама против турске власти. Стереотип кога је карактерисало национално одушевљење, јуначка енергија, родољубље и самопожртвовање, узвишена војничка врлина, револуционарни дух, недољива жеља за слободом, био је у основи националних и друштвених вредности све до краја 19. века.

Српска револуција је својим резултатима отворила ослободилачку епоху у покрету хришћанских народа, а српски народ је стекао славу у борби за слободу.

²⁰ Исто, стр. 457.

Наставним предметом историје ученици су упознавани са историјом своје отаџбине и славним историјским личностима које су прославиле Српство. Овај наставни предмет је био посебно погодан за формирање моралног стереотипа. Он суди, осуђује неваљалство, открива лажне врлине, поправља народне погрешке и предрасуде и показује великим бројем примера да је за поштовање само “светао образ” и поштење. Историја учи да се уважава врлина. У српској историји врлина је јунаштво, побожност, пожртвовање и друго. Свети Сава је био оличење побожности и служења своме народу; Милош Обилић је јунак и родољуб; Кнез Лазар огледало побожности и светости, а сви они заједно су позитивни стереотипи патриотизма.

2. Историја скреће пажњу ученицима на добра и племенита дела, на оно што су негде и некада учинили преданост, јунаштво и врлина. “Историја српског народа” Пантелије Срећковића, професора²¹ Велике школе (члан Српске краљевске академије наука), садржи значајне историјске догађаје и личности важне за српску историју (од VI до XIV века). Он је историју српског народа поделио на жупанијско време (600-1159) и време краљевства и царевства (1159-1367). У самом предговору I књиге, Срећковића наводи да Срби нису хтели ни хришћанство примити на туђем, неразумљивом језику, него су створили и однеговали своју писменост у солунској Србији и превели на свој језик свете књиге, за које су дознали и други словенски народи и тражили те свете књиге и учитеље.²² Затим је истакао да су српски преци били храбри и да нису седели скрштених руку, него су водили крваву борбу за свој опстанак. Они су бранили своју народност и свој језик од романизма и грцизма; преживели су племенску управу “жупана-стараца” и створили мале државе; водили су унутрашње ратове за превласт, а спољним непријатељима за народни опстанак. Реченицом”они су падали на бојним пољима и умирали у византијски тамницама, ни свој језик ни своју народност нису проневерили, па су и створили и спремили земљиште јунаку Немањи, да изведе самосталну српску државу у брдовитим пределима, а његови наследници да продуже његову творевину” јасно је да је овај, најпре гимназијски, а затим високошколски професор, поучавао ученике српској историји их васпитавајући уз патриотску митологију. Он је величао борбу народа за самосталност, економску и културну, и као морални идеал истицао Немањиће (и њихову лозу) који су успели да створе самосталну српску државу и да је одрже.

За њега је време освајања Балкана од стране Јужних Словена најславније и јуначко време. Време борбе за самоодбрану, самоодржање и припремање народног јединства, је време од половине VI до половине XII века. Пантелија Срећковић истиче да је историја догађаја сачувана захваљујући свештеницима, и каже да хришћански свештеници нису хтели описивати дела многобожаца (јунака, нити јуначко доба храбрих безбожника, који су истребили хришћанство и оборили хришћанску римску и византијску културу, а створили своју словенску културу и књижевност). Они нису описивали крвава времена племенске анархије, него су описивали владоце, свеце у испосничким мантијама, као творце српске државе.

²¹ Пантелија Срећковић: Историја српског народа I. Жупанијско време, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1884.

²² Пантелија Срећковић, стр. 1.

Научници 18. века су описивали краљеве, царе и деспоте, одбацивши како племена, тако и време када се извршио процес стварања краљевине.

Пантелија Срећковић тврди да и време од 550 и више година народног живота у племенским државицама има историјског смисла, историјске вредности и важности: “Не може бити, да српска племена несу живела онаквим истим животом, до свог државног склопа, по којим су се законима развиле и развијале све државе на свету.”²³ На основу оваквих ставова Срећковића може се видети залагање за научни приступ и наговештај потребе грађанских вредности, поред патриотске митологије.

Срећковић је писао да је на часове своје историје ишао поред турских стражара. Као патриота он негодује против остатака турске власти у Србији. Каже да је на место Лазара и Милоша видео на Косову Муратово тулбе; на место Душана у Скопљу, а Марка у Прилепу, нашао турске мутесарифе; на место Вукашина у Сушици, нашао је Марков гроб, а чобанин му је рекао да “туна негда било рајско царство”. На место царице Јелене у замку Матеја видео је њен гроб, засут рушевином и обореним мраморним стубовима, а на тим развалинама видео је чобанче са козама. Срећковић подсећа да је на место Немање у Нишу био паша, и да гробна тишина царује по Србији Немањиној. Све ћути, и људи и земља. Песма се не ори звона не звоне. На све стране гробља и развалине. И он каже да и ти гробови беседе дивније од свих светских беседника. Позивањем на славну прошлост српске средњовековне државе, и митове, овај средњошколски професор је будио патриотска осећања и спремао ученике за борце за национално ослобођење и независност.

Срећковић се пита “Па зар ми, нови Срби, да не васпоставимо Стару Србију? Зар да не обновимо њихове задужбине? Зар да не прекидамо њихове гробове?”²⁴ У овим питањима садржана је морална дужност и непосредно позивање на борбу, што упућује и на револуционарни морал. Срећковић је сматрао да је неопходно да ученици знају историју пре и после Немање, као и саму историју Немањићког доба, позивајући се на законе науке. Истицао је да се историја мора почети од оних јунака који су се изборили за српску земљу, а то је историја српских племена. Морамо, тврдио је овај професор, изложити историју племена и племенских вођа, после тек се и могао јавити Немања; па затим историју краљевства и царства; па онда грађанске ратове и пропаст српских држава; и на крају народно страдање и почетак ослобођења.

Посебно значајно за морално васпитање ученика било је његово просуђивање историјских догађаја: “Нека се запамте свачија добра и зла дела. На добра - да се угледамо. Од злих - да се чувамо. Јунаке и велике Србе да благосиљамо; а о грешнима да се Богу молимо”²⁵ Овде се Срећковић позива на хришћански морал, на Бога који треба да опрашта грех.

Иако је, као научник, уочио научну потребу да се догађајима да одређени редослед, Срећковић је као патриота и родољуб, највише места, ипак, дао Стефану Немањи и Немањићима, истичући и величајући овај период српске историје, као

²³ Исто, стр. 3.

²⁴ Исто, стр. 6.

²⁵ Исто, стр. 8.

први државотворни период. Немањићи период заузима дупло више простора него скоро шест векова (600-1159) претходне српске историје.

Књига Милана Убавкића “Историја Срба” (поглавито за школску потребу)²⁶ била је коришћена у II разреду гимназије. Циљ ове књиге био је, како је сам аутор тврдио: “да изнесе догађаје у прошлости и да их озари светлошћу истине; да омладини загреје дух народног поноса; да их напоји духом слободе српске; да одушеви, сложи, охрабри и учврсти сваког Србина у пожртвовању и делању: на ослобођењу и уједињењу свеколиког Српства, под окриљем двоглавог белог орла Краљевине Србије. Србија је била вазда стожер, око кога су се прикупљала сва српска племена; у Србији је Немања поставио темељ држави српској; Србија је одгајала своје велике синове: Великог краља Уроша, мудрог краља Милутина и силнога цара Стефана Душана; Србија је и данас у таквом положају да постане центар, да прикупи око себе раздробљене и разграбље земље српске, да их споји у једну велику и моћну државу, и тако образује, као и под Немањићима, силну Краљевину Србију. - То је данас најсветији задатак свакога Србина, у ком он био крају; наше народно питање данас је најпрече; на том треба да радимо сви, што нас је год, и мишљу, и словом, и делом, е да би се једном постигла жељена цел, е да би дочекали васкрс славе и величине Србинове, васкрс велике и силне Душанове царевине!”²⁷

Потпуно јасно и недвосмислено је у истицању циља овог уџбеника наглашен патриотски стереотип. Као најважнији задатак истиче се национални интерес: ослобађање и уједињење српског народа и државотворност. Позивањем на Немањиће и њихову заслугу за Српство, величају се јуначка дела и јуначке борбе и васкрс српске државе, као главни морални стереотип. На почетку излагања садржаја писац истиче да је Историја Срба друштвена наука која за Србе има највише важности. Историју он назива “народном учитељицом”. Ова наука је значајна јер она казује: где је била стара српска постојбина и какав је био народни живот; какве су вере и образованости били српски преци; какво је било друштвено уређење и како се развијала народна свест и када се појавио државни живот; како се развијала државна мисао; како се развијао економски, политички и морални живот народни; како је српска држава напредовала, јачала и слабила и пропадала. Убавкић каже и да Историја Срба поучава Србе ко им је у историји био пријатељ а ко непријатељ, шта је добро и шта је унапређивало народ и створило му независност и величину, напредак и благостање, слободу и сигурност; а шта је упропашћавало државу, шта је слабило народну снагу и омогућавало туђину да је осваја а да то треба да се презре, да се одбаци. Основни морални стереотип је хришћански, то је позивање на Бога и на слогу и уједињење раздвојене српске браће како би обновили некадашњу велику и моћну српску државу.

Историјске изворе Убавкић је поделио на: писмене и неписмене. Писмени извори су народне умотворине: језик, обичаји, живот, вера, песме, пословице; разни записи и натписи, летописи, житија и друго. Неписмени извори су: грађевине, оружје и друго.

²⁶ Милан, Убавкић: Историја срба поглавито за школску употребу.- Београд: Штампано у краљевско-српској државној штампарији, 1886 (1882).

²⁷ Isto, str. 3-4.

“Историја српског народа” Миленка Вукићевића²⁸ је коришћена у образовању средњошколаца. Аутор је истакао велики значај који има историјско образовање за јавни живот и рад и указао на то да сви културни народи обраћају пажњу овом образовању у својим школама. Како су велики народи обратили посебну пажњу народној историји, то он закључује да је сваком Србину потребно да што боље познаје прошлост свога народа. Наставни предмет заузима значајно место у најновијем наставном плану (1882) и као посебан предмет и као саставни део Опште историје. Вукићевић је тврдио да за средње српске школе није постојао погодан уџбеник за историју српског народа и да се осећала празнина у интерпретацији савремене историје, па се он у том смислу заложио за отклањање овог недостатка. Он је дао преглед историје српског народа од пропасти српских држава у XV веку до Берлинског конгреса. Вукићевић је посебно детаљно изложио српску историју 19. века. У његовој књизи се већ препознаје грађански дух и штиво је у многоме ослобођено од историјских догађаја Немањинке Србије. Изражен је и патриотски морал, али са много умеренијим тоном. Он је пажњу обраћао на тековине грађанског друштва које се стварало: на власт, скупштину, привреду и трговину, цркву и школу, лицеј, српску цркву, устав и законе, судове, полицијске власти, село и општину, грб и заставу за време Карађорђевића и Обреновића.

Снажењем Кнежевине, крајем седамдесетих година 19. века, и добијањем градова, било је јасно да Србију чека коначан рат са Турцима. Да би се подигло народно одушевљење, подсећало се на витешка дела предака. Вазална Србија је за седам година владе кнеза Михаила уздигла до самог врха патриотски и национални морал, што је чињено и за време владавине кнеза Милана, када се народ спремао за ослобођење

Може се закључити да је на самом крају Кнежевине Србије још увек доминантни хришћански и патриотски стереотип. Бог као свемогућ се позива да заштити и помогне српску државу, српски род и српског кнеза. Величају се слобода и победа као морални идеали. Народ се позива да поштује и воли свог владара (као зеницу ока), између владара и државе се ставља знак једнакости. Огромна народна жеља за сопственом, слободном и независном државом преточена је у патриотско-хришћански стереотип, који је био основа укупног васпитања ученика гимназије, посебно за све време постојања Кнежевине.

Гимназијска настава и уџбеници који су се користили у њој били су на позицијама општечовечанских и српских идеала, а у васпитању младих тежило се свему што је било добро и племенито. То је био својеврсан синкретизам хришћанског, патријархалног, патриотског стереотипа и грађанских вредности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ђунковић, Срећко: Школство и просвета у Србији XIX века.- Београд: Педагошки музеј у Београду, 1970.
2. Гавриловић, Никола: Историја школа и образовања код Срба.- Београд: , 1974.

²⁸ Миленко Вукићевић: Историја српског народа за средње школе.- Београд: Нова електрична штампарија Петра Јоковића, 1902.

3. Јовановић, Богољуб: Статистика Наставе за школску 1879-80.- Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1888.
4. Матић, Димитрије: Васпитање одрасле деце и омладине и разне школе.- Београд, 1868.
5. Милановић, Владимир: Школовање у Србији и његови резултати.- Београд: 1886.
6. Милићевић, Ђ Милан: Школе у Србији од почетка овога века до краја школске 1867.- Београд: Државна штампарија, 1868.
7. Николић, Милен: Крагујевачка гимназија 1833-1933.- Крагујевац, 1933.
8. Новаковић, Стојан: Српска граматика.- Београд: Издање и штампа државне штампарије, 1894.
9. Новаковић, Стојан: Српска читанка за ниже гимназије и реалке.- Београд: Штампа и издаје државна штампарија, 1870 (прва читанка за гимназије).
10. Новаковић, Стојан: Историја српске књижевности преглед угађан за школску потребу.- Београд: Издање и штампа државне штампарије, 1871.
11. Протић, Љубомир: Гимназија Кнеза Милоша Великог.- 1901.
12. Срећковић, Пантелија: Историја српског народа И. Жупанијско време.- Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1884. и Историја српског народа ИИ. Време краљева и царева. Београд: Штампа краљевско-српске штампарије, 1888.
13. Стојановић, Љубомир: Лекције из Српског Језика за И разред гимназије. Наставник лист професорског друштва, књига друга, свеска И-ВИ, година 1891, Београд: Штампано у државној штампарији краљевине Србије.
14. Вукићевић, Миленко: Историја српског народа за средње школе.- Београд: Нова електрична штампарија Петра Јоцковића, 1902.
15. Вуловић, Светислав: Српска читанка за више разреде гимназија и реалака српских, уз предавање српског језика и новије историје књижевности.- Београд: Штампа и издање државне штампарије, 1876.